

OD PLANIRANJA PORODICE DO POPULACIONE POLITIKE – PROMENA VLADAJUĆE PARADIGME U SRPSKOJ DEMOGRAFIJI KRAJEM 20. VEKA*

Apstrakt: Ovaj rad opisuje promene naučne paradigme u demografiji do kojih je došlo u kontekstu društveno-političkih procesa tokom zadnje dve decenije dvadesetog veka. Promena se posmatra u domenu analize reproduktivnog ponašanja gde je, kako tvrdi autorka, teorija demografske tranzicije ostala dominantan okvir ali je prednost dobila njena modifikovana verzija koja primat daje idejnim u odnosu na strukturne varijable u objašnjavanju reproduktivnog ponašanja; i u domenu socijalne politike, gde je, po rečima autorke, napušten koncept planiranja porodice a na njegovo mesto stupio koncept populacione politike. Autorka, međutim, tvrdi da alarmirajuća upozorenja i oštra retorika o populacionim problemima nisu doveli do formulisanja specifičnih mera populacione politike te da su demografski diskursi koji su u to vreme prepravili javni prostor bili mnogo značajniji za politiku identiteta – nacionalnog i rodnog – nego za socijalnu politiku.

Ključne reči: demografija, demografska tranzicija, populaciona politika, rod, nacija

Uvod

Opisujući društvene procese u Italiji početkom dvadesetog veka, američki antropolog Dejvid Horn (1994) kaže da je „kriza političke racionalnosti zvane liberalizam [u to vreme] bila (bar jednim delom) kriza utvrđivanja (i kontrole) odnosa između celine i delova, prava i morala, rizika i odgovornosti“ (1994:12). Tekst koji sledi pokazuje kako je, krajem dvadesetog veka u Srbiji ‘kriza političke racionalnosti zvane socijalizam’ dovela do sličnih preispitivanja i da je

* Tekst je nastao u okviru rada na projektu „Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost“ koji realizuje Institut za filozofiju i društvenu teoriju, a finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (br. 149031).

u njima, opet slično Italiji s početka veka, sprega nauke i politike imala značajnu ulogu. Ova sprega nauke i politike je na specifičan način oblikovala odnos prema pitanjima „vitalnosti“, stopa rasta i veličine stanovništva Srbije.

S hegemonističkim napredovanjem nacionalističkih ideologija, poslednjih decenija prošlog veka u bivšoj Jugoslaviji, rađanje i biološki opstanak nacije postali su dominantne teme političkih diskursa a demografska znanja su postala konstitutivnim delom nacionalističkih ideologija. Ova povezanost demografije i nacionalizma nije, međutim, bila nekakva novina ili posebna karakteristika bivših jugoslovenskih prostora. Prema Majklu Hercfeldu (Michael Herzfeld), obnavljanje stanovništva je inherentna briga nacionalističkih ideologija, pa ga one isto kao i demografija, tretiraju kao predmet zanja i upravljanja:

Reproduktivni potencijal je nešto što je zajedničko svim nacionalnim ideologijama. On daje formalnu osnovu uobičajenom pozivanju na kulturni (i rasni) kontinuitet, na zajednički jezik i iste običaje, na retoriku socijalne patologije i normalnosti (Herzfeld, 1992:76).

Jedna od posledica ove obnovljene sprege između nacionalističke ideologije i demografije u Srbiji bila je promena vladajuće paradigme u okviru demografije. Preciznije rečeno, došlo je do pomeranja u okviru iste, vladajuće, teorije demografske tranzicije¹, tj. tranzicije fertiliteta. Za one demografe i druge stručnjake u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji koji su, poput velikog broja njihovih kolega na

¹ Teorija demografske tamzicije je nastala početkom dvadesetog veka iz nastojanja da se objasne promene u stopama fertiliteta i kretanju stanovništva u pojedinim delovima Zapadne Evrope tokom devetnaestog veka kada je dotada vladajući demografski režim visokih stopa rađanja i smrtnosti zamenjen modelom niskih stopa fertiliteta i niskih stopa smrtnosti. Ova promena je imala i među-fazu tokom koje je došlo do smanjenja stopa smrtnosti dok su stope fertiliteta ostale visoke što je dovelo do ubrzanog rasta stanovništva u jednom periodu, ali je sa postepenim smanjenjem stopa fertiliteta došlo do usporavanja rasta stanovništva, tj., po zagovornicima ove teorije, ponovo je uspostavljen demografski ekvilibrijum. Promena se najčešće doводи u vezu s procesima modernizacije i urbanizacije i smatra se univerzalnim modelom demografskih kretanja. Mada su neka od osnovnih načela teorije demografske tranzicije a naročito njeno univerzalno znčenje ubedljivo osporeni već sredinom 20-og veka, ona je još dugo nastavila da se koristi kao deskriptivni model i kao sredstvo socijalne politike kako u okviru pojedinačnih država tako i na globalnom planu (Szreter, 1993).

Zapadu, verovali da model demografske tranzicije ne objašnjava samo šta se desilo na Zapadu i šta bi moglo da se desi na drugim mestima, već da ovaj model određuje i šta treba da se dogodi (Szreter, 1993), novi politički kontekst je otvorio prostor za promovisanje koncepta populacione politike kao neopohodnog sastavnog dela razvojnih planova srpskog društva. Time je trebalo stvoriti uslove za ostvarivanje, u okviru nauke o stanovništvu dugo prisutnih ali u vreme socijalizma politički nepopularnih i stoga neostvarivih demografskih ciljeva.

Hadžson (Hodgson, 1983) smatra da se demografi u određenim okolnostima manje bave razumevanjem ljudskog ponašanja a više time kako da ga oblikuju i menjaju. Šreter (1993) pak, tvrdi da je modelu demografske tranzicije inherentna orijentacija ka socijalnoj tj. populacionoj politici. Po njegovom mišljenju, u istraživanjama koja imaju za cilj formulisanje konkretnih mera socijalne politike u načelu se manje pažnje poklanja analizi uticaja društvene strukture na ponašanje pojedinaca a više se u mehanicističkom maniru utvrđuju oblici ponašanja i mere koje treba da dovedu do željene promene.

Većina demografa i drugih eksperata u Srbiji osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka, iznosi stav o neophodnosti promena u reproduktivnom ponašanju stanovnika Srbije. Oni su proizvodili znanja o „populacionim problemima“ koja su često imala formu alarmantnih upozorenja pri čemu su isticani zahtevi da se na državnom nivou definiše i sprovede populaciona politika. Demografi, međutim, nisu uspeali da kreiraju jednu celovitu populacionu politiku ili da ponude neka inovativna rešenja. Šta više, stiče se utisak da su izbegavali da predlože bilo kakve konkretne mere populacione politike. Preciznije rečeno, predložene mere su se svodile na isticanje potrebe za obrazovanjem, propagandom i podizanjem svesti o populacionim problemima.

Dominantna teorijska paradigma koja je u to vreme oblikovala demografska istaživanja i diskurse u Srbiji, kao i predloženi ciljevi i mere populacione politike, bila je transformisana verzija teorije demografske tranzicije koja u objašnjavanju reproduktivnog ponašanja daje veći značaj idejnim nego strukturalnim varijablama, čime se i može objasniti fokus na obrazovanje, propagandu i podizanje svesti u predlaganim merama populacione politike. Opšti cilj predlagane populacione politike bio je da se stope fertiliteta u Srbiji ujed-

nače i dovedu do nivoa na kome se postiže prosta reprodukcija stanovništva na celoj teritoriji republike. Ovakav plan je, međutim, podrazumevao različite specifične ciljeve populacione politike u različitim delovima Srbije – pronatalne za užu Srbiju i Vojvodinu, a antinatalne za Kosovo.

Elizabeth Kraus (Elitabeth Krause), američka antropološkinja, analizirajući demografska istraživanja u Italiji krajem dvadesetog veka tvrdi da „alarmirajući demografski diskursi, čak i onda kada nisu otvoreno rasistički, omogućavaju rasističke ideološke projekcije i na taj način doprinose održavanju hegemonističkih gledišta o ‘drugom’“ (2001:595). Ovo je naročito prisutno u situacijama kada se vlastita grupa za koju se veruje da se nedovoljno reprodukuje posmatra u odnosu na grupu koja živi u okviru istih državnih granica i reprodukuje se u znatno većoj meri, što je bio slučaj i u Italiji i u Srbiji u posmatranom periodu. U ovakvom kontekstu demografska znanja i diskursi bivaju utkani u nacionalističku ideologiju i čine značajan elemenat u naracijama o kolektivnom identitetu.

U slučaju Srbije, ovaj tip demografskih diskursa dodatno je učvrstio već postojeća rasistička shvatanja kulture koja su prema Krisu Hanu dominirala na čitavom postsocijalističkom prostoru (Han 2002), kao i njima srodni herderovski pogled na naciju koji je takođe imao dominantan status u to vreme.² Ovaj koncept nacije podrazumeva preklapanje njenih političkih i kulturnih granica. Nastao u devetnaestom veku, on se zasniva na uprošćenom viđenju nacije kao omeđanog entiteta čiji su članovi povezani zajedničkim poreklom, jezikom i kulturom. Ovde se prevlast daje društvenim (nacionalnim) interesima u odnosu na interese pojedinca, a različite etno-nacionalne grupe su međusobno hijerarhijski poredane. Štaviše, odnosi između različitih nacionalnih grupa, prema ovom stanovištu poniklom iz evolucionizma, označeni su sukobom oko teritorije nad kojom se želi ostvariti dominacija ili isključiva kontrola. Dosledno svom evolucionističkom izvoru, ovo stanovište podrazumeva da sukob preživljavaju one nacije koje su bolje adaptirane i bolje opremljene doprinoseći tako napretku čitavog čovečanstva.

Demografski diskursi u Srbiji krajem prošlog veka imali su istaknuto mesto u sukobu između srpskog i albanskog nacionalizma. Zajedno sa drugim ekspertskim diskursima demografija je davala

² vidi Denich, 2000; Hayden, 1999

„objektivnost“ i „naučnu utemeljenost“ narativima o vlastitom (nacionalnom) identitetu ali i stereotipima o „drugom“.

U demografskim diskursima je, na primer, reproduktivno ponašanje postalo obeležje etno-nacionalnih razlika u okviru hijerarhijski organizovanog sistema nacija, pa je niska stopa nataliteta smeštala srpsku kulturu u okvire glavnih tokova evropskog razvoja, a visoka stopa nataliteta kosovskih Albanaca je njih i njihovu kulturu locirala van tokova evropskog progresa. Ovim su, između ostalog, opravdane ambicije srpskih vlasti da ponovo uspostave političku kontrolu nad pokrajinom i time obezbede napredak za sve. Sama definicija i pristup „populacionim problemima“ su bili određeni gore opisanim, dominantnim viđenjem nacije i projekta stvaranja države-nacije.

Demografska slika Srbije

U demografskim istraživanjima i raspravama tokom poslednje dve decenije prošlog veka često je isticano kako je Srbija jedino područje u Evropi gde „paralelno postoje dva suprotstavljena modela reprodukcije“. Jedan u Vojvodini i užoj Srbiji u kojima je prirodni rast stanovništva 20% ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju; i drugi na Kosovu, koje ima ubrzani rast stanovništva, tako da se generacije gotovo „dupliraju“ (Avramov, 1990-91:239).³ Da je ovde bila reč samo o regionalnim razlikama u stopama fertiliteta, „populacioni problemi“ kao i mere za njihovo rešavanje bi bili sasvim drugačije koncipirani. Zdrav razum i demografska evidencija⁴ pokazuju da se

³ Prirodni priraštaj je na Kosovu počeo da opada u drugoj polovini šezdesetih godina, ali je celokupan porast stanovništva ostao nepromenjen tokom perioda od trideset godina (još od pedesetih). Prirodni priraštaj je počeo da opada tek u ranim osamdesetim (vidi Breznik, 1980:61; 1986:61). Opšta stopa smrtnosti na Kosovu je opala sa 17 promila u godinama neposredno posle Drugog svetskog rata, na 6 promila u 1980. Vrlo visok procenat mladih u sastavu albanskog stanovništva na Kosovu je zapravo doprineo niskim stopama mortaliteta. Kosovo je imalo najnižu stopu smrtnosti u Jugoslaviji u 1980. (vidi Breznik, 1986:61).

⁴ Na primer, postoje regionalne razlike u stopama fertiliteta među ženama iste nacionalnosti: stopa kumulativnog (završnog) fertiliteta Albanci koje su živele na Kosovu 1991., bila je za 1,3 dece veća nego stopa fertiliteta Albanci koje su živele u užoj Srbiji i Crnoj Gori. Isto tako, Srkinje koje su živele na Kosovu imale su mnogo veću stopu nataliteta od žena iz drugih krajeva zemlje. Stopa kumulativnog fertiliteta Srkinja na Kosovu je 1991. iznosila 2.8, dok je u centralnoj Srbiji bila 1.8 (Penev, 1998:21, vidi takođe Breznik, 1990-91; Todorović, 1991).

socijalni problemi koji se često dovode u vezu sa „prenaseljenošću“ i „padom prirodnog rasta“ mogu lako rešiti internim migracijama.

Međutim, s obzirom da se radilo o velikom disparitetu u stopama fertiliteta i rasta kod pripadnika različitih i suprotstavljenih nacionalnih grupa – Srba i Albanaca – interne migracije gotovo da nisu razmatrane kao moguće rešenje ili su, pak otvoreno odbacivane. Tako, na primer, Dragana Avramov (ibid.) iznosi stav da migracije nose brojne probleme i posebno naglašava dva. Prvo, ona tvrdi da migracije utiču samo na promenu obima populacije, ali ne menjaju starosnu piramidu. Drugo, i za potrebe ovog rada važnije, Avramov iznosi stav da su migracije loše rešenje zbog, kako tvrdi, nepremostivih kulturnih razlika koje postoje između Srba i Albanaca (Avramov, 1990-91:240).

Avramov stoga zaključuje da je jedino rešenje za populacione probleme u Srbiji da se „prevaziđu devijacije“ u reprodukciji stanovništva, što je ujedno bio gotovo jedinstven stav među srpskim demografima. I niska i visoka stopa nataliteta smatrane su devijacijama u odnosu na „racionalnu reprodukciju“. Iz tog razloga, demografi su se zalagali za uvođenje mera kojima bi se ove devijacije „korigovale“. Uverenje da Srbi i Albanci pripadaju ne samo zasebnim već i inkompatibilnim kulturama sprečavalo je srpske demografe da uzmu u obzir interne migracije kao potencijalno rešenje populacionih problema koje su definisali pre svega kao disparitet u stopama fertiliteta.⁵ U tom smislu navedeni tekst Dragane Avramov na izvestan način predstavlja izuzetak – mada tvrdi da se migracijama ne mogu rešiti populacioni problemi u Srbiji, ona ih barem uzima u razmatranje. Drugi demografi migracije kao moguću opciju ni ne pominju.

Stoga je među demografima gotovo opšteprihvaćeni cilj populacione politike bio homogenizacija stopa fertiliteta na nivou obnavljanja generacija ili nultog rasta na celoj teritoriji Srbije. Da bi se ovaj cilj ostvario, trebalo je povećati tj. „rehabilitovati“ stope fertiliteta, u užoj Srbiji, i Vojvodini a „modernizovati“ ih, tj. smanjiti na Kosovu. Stoga su se mnogi demografi još od ranije zalagali za uključivije proaktivne, diferencijalne populacione politike u razvojni plan Srbije. To je podrazumevalo zalaganje za pronatalnu popula-

⁵ Krausova (2000) beleži sličan stav nekih italijanskih demografa devedesetih godina. Oni su smatrali, na primer, da strani „imigranti nisu sposobni da vode italijansku civilizaciju napred“ (2000:597).

cionu politiku u užoj Srbiji a antinatalnu na Kosovu. Ova vrsta politike, međutim, nije mogla dobiti političku podršku u vreme vladavine ideologije „bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda“. Ali čim je ova ideologija zamenjena politikom nacionalnih sukoba, proaktivna populaciona politika je počela da dobija i političku podršku.

„Pritajeni pronatalizam“

Krajem 1983. godine, Skupština socijalističke republike Srbije donela je Rezoluciju o politici obnavljanja stanovništva za užu Srbiju. Ovaj dokument je, po prvi put tokom socijalističke istorije Srbije, definisao ciljeve, zadatke i mere populacione politike. Dokument je označio ideološki i teorijski zaokret koji se ogledao u prelasku sa politike planiranja porodice na promovisanje aktivne populacione politike. Osnovno obeležje politike planiranja porodice jeste shvatanje o neprikosnovenom pravu pojedinca da slobodno odlučuje o rađanju, tj. o broju dece i o razmaku između rađanja. Populaciona politika, suprotno tome, podrazumeva direktnu intervenciju, najčešće države, u privatnu sferu braka i porodice a da bi se ostvarili određeni demografski ciljevi, koji mogu biti bilo u domenu smanjivanja bilo podizanja stopa rađanja pa je tako često suprotstavljena individualnim interesima kao i ideologiji ljudskih prava.

Mere populacione politike mogu biti represivne ili pak stimulative u kom slučaju se prepliću sa merama politike socijalnog staranja čiji je cilj podrška porodicama sa decom. Mere populacione politike predložene Rezolucijom o stanovništvu Srbije iz 1983. godine, spadale su u ovu drugu grupu i podsećale su na mere populacione politike koje su neke druge socijalističke zemlje uvodile prethodnih decenija. To su pre svega bile indirektno ekonomske mere, te obrazovanje i propaganda u cilju podsticanja rađanja većeg broja dece: beneficije za porodice sa malom decom, duže porodiljsko odsustvo i sl.

Rezolucija o stanovništvu je uključena u Razvojni plan republike Srbije za period 1981-1985. Rad na Rezoluciji je, prema objavljenom izveštaju Koordinacionog odbora Skupštine, započeo tek kada je istraživanje za Razvojni plan pokazalo da „stanovništvo ne raste u dovoljnoj meri“. Vlada je onda poverila Ekonomskom institutu da dalje istraži „problem“ (Koordinacioni odbor 1986). Ovo istraživanje je samo potvrdilo već poznate činjenice na koje su

demografiji ukazivali već duže vreme: stope fertiliteta su u nekim delovima uže Srbije bile ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva još od 1956. godine. Broj rođenih na 1.000 stanovnika u Srbiji je pao sa 18 u 1961. godini, na nešto ispod 15 u 1981. Smrtnost dece je takođe opala (sa skoro 69 na 1.000 novorođenih 1961. godine na 23.5 u 1985. godini) ali je još uvek bila komparativno visoka. Međutim, ukupan broj stanovnika u užoj Srbiji nije se još uvek smanjivao zbog priliva imigranata iz drugih republika i sa Kosova, zbog relativno mlade starosne strukture, te zbog produženog prosečnog životnog veka.

Autori istraživanja su ipak procenili da će do 2050. stanovništvo u užoj Srbiji početi da se smanjuje i da će se broj starijih kohorti povećati i u apsolutnom i u relativnom smislu što će se onda nepovoljno odraziti na odnos ekonomski aktivnog i pasivnog stanovništva pa time i na ekonomski rast. Raspravljajući o uzrocima ovakvih populacionih kretanja, autori studije su zaključili da su potrošački mentalitet i samoživost preovladali društvom, te da vladajuća životna filozofija u socijalističkoj republici Srbiji ne održava rast stanovništva čak ni na nivou proste reprodukcije (Koordinacioni odbor, 1986:170), te se zbog toga predlaže uviđenje proaktivne populacione politike.

Sledeći preporuke Odbora, Skupština Srbije je donela Rezoluciju o populacionoj politici u kojoj su navedeni sledeći ciljevi: održavanje rasta stanovništva na nivou proste reprodukcije; održavanje društvenih uslova koji bi osigurali „slobodno i odgovorno roditeljstvo“; (veću) socijalizaciju poslova u domaćinstvu; veću solidarnost i socijalizaciju troškova roditeljstva i rasta stanovništva (ibid.:171-172). Predloženo je i da se osnuje Društveni savet za porodicu i stanovništvo na nivou Republike sa mandatom da koordinira populacionu politiku. Na kraju, u dokumentu se navodi da građani treba da budu bolje informisani o problemima demografije i njihovom značaju: „Treba da gajimo onu vrstu društvene svesti koja prepoznaje i prihvata reporduktivne norme koje održavaju normalan rast stanovništva“ (ibid. 172). „Normalan rast stanovništva“ je pri tome definisan kao prosta reprodukcija, tj. obnavljanje generacija.

Rezolucija je sadržavala i jedan značajan ideološki zaokret – govorila je o sukobu između, individualnih i porodičnih interesa s jedne strane i društvenih, tj. nacionalnih interesa s druge strane. U rezoluciji se tvrdi da su individualni interesi oblikovani pogrešnim

vrednostima, te da su pojedinci nezainteresovani za potrebe i interese čitavog društva.

Planiranje porodice se u nas tretira kao lična stvar pojedinca ili same porodice, lična sloboda koja se realizuje kao pravo žene da ne rodi ako ne želi ili ne želi u tom trenutku. Još jedan izraz sabijanja reprodukcije stanovništva u porodične i lične okvire i njenog neuvažavanja kao društvenog procesa (Petrović, 1984:28)

Time je omogućen i teorijski zaokret pa je modifikovana verzija teorije demografske tranzicije konačno preuzela primat od izvorne verzije i postala dominantan istraživački i analitički okvir u srpskoj demografiji. Kategorije kao što su vrednosna orijentacija i životni stil uglavnom su izvan domašaja izvorne verzije teorije demografske tranzicije mada bi prema Šreteru ove kategorije mogle da imaju ključnu ulogu u razumevanju procesa koji su doveli do promena stopa fertiliteta u različitim istorijskim periodima i društvima (Šreter, 1993:629). Šreter smatra da se uz pomoć ovih kategorija u proučavanje reprodukcije i reproduktivnog ponašanja može na heuristički produktivan način uključiti i pojam kulture.

Nažalost, demografi pojam vrednosne orijentacije najčešće koriste mehanicistički te je u anlizi tretiraju kao samo još jednu varijablu u okviru apstraktnog i zatvorenog sistema. Što je još važnije, vrednosnim orijentacijama se često daje negativan predznak (Kreager, 1997:161) što je bio slučaj i u srpskoj demografiji u posmatranom periodu.

Vladajući vrednosni sistemi u užoj Srbiji i na Kosovu, smatrani su glavnim krivicima depopulacionih procesa u prvom slučaju i ubrzanog rasta stanovništva u drugom. Isticano je, na primer, da su materijalnost, potrošačko društvo i egoizam, kao „nus produkti“ modernizacije, doprineli tome da se ljudi na prostorima uže Srbije i Vojvodine ne odlučuju na rađanje većeg broja dece. Istovremeno, tvrdilo se da nazadne, tradicionalne, vrednosti albanskog stanovništva na Kosovu stoje na putu tranziciji fertiliteta, tj. samnjivanju stopa fertiliteta i stopa rasta stanovništva.

Demografima su se pridružili i drugi eksperti koji su tvrdili da vrednosni sistem, vrednosne orijentacije i životni stilovi igraju važnu ulogu u donošenju reproduktivnih odluka i u reproduktivnom ponašanju. Tako se „deformacije u reproduktivnom ponašanju“

smatraju posledicom „deformacije vrednosnog sistema“ (Jakšić, 1986:47), a niske stope rađanja posledicom konzumerizma, posesivnog individualizma i hedonizma kao dominantnih vredosnih orijentacija, (Marković1997; Miladinović, 1997).

Konzumerizam, hedonizam, te egoizam/individualizam se u društvenim naukama tokom 1980-ih, često navode kao uzročnici različitih „društvenih problema“ uključujući i niske stope rađanja. Kao posledica takvog stanovišta, predložene mere pronatalne politike bile su u biti voluntarističke, i usmeravale su se na obrazovanje i propagandu pri čemu se važna uloga daje državi, crkvi i medijima u procesu „podizanja svesti“ i informisanju građana o „ozbiljnosti problema obnavljanja stanovništva“ kao i njihovim obavezama u vezi sa rešavanjem ovog „problema“.⁶

Mada izglasavanje Rezoluciju o obnavljanju stanovništva nije dovelo do definisanja celovite (pronatalne) populacione politike koja bi sadržavala konkretne mere, populacione teme, pre svega vezane za niske stope fertiliteta i negativan rast stanovništva u pojedinim krajevima, preplavile su javni diskurs u Srbiji poslednjih decenija prošlog veka. Izraz „bela kuga“ je postao opšteprihvaćen i široko primenjivani naziv za ove fenomene ne samo u medijima već, ne tako retko, i u stručnoj literaturi. Demografi i ostali eksperti koji su se zalagali za agresivniju populacionu politiku često se žaleći da političari ignorišu njihovo mišljenje. Međutim, činjenica da su populacione teme u kojima je naglasak bio na problemu nedovoljnog rađanja u užoj Srbiji i Vojvodini početkom 80-ih preplavile medije i čitav javni diskurs, govori o prisustvu barem indirektno političke podrške pronatalizmu. Ovo je predstavljalo značajnu promenu u poređenju sa prethodnim periodom kada je uvođenje populacione politike bilo zagovarano isključivo unutar naučnih krugova (pre svega u demografiji i medicini) na konferencijama i u stručnim časopisima. Pre osamdesetih, kako tvrdi Besemers (Besemeres, 1980) štampa u Srbiji nikada nije pisala o potrebi uvođenja populacione politike.

„Homogenizacija“ stopa fertiliteta bila je jedan od normativnih principa jugoslovenske demografije ali nikada nije došlo do nje-gove operacionalizacije u sistem specifičnih mera na federalnom nivou gde je dominiralo stanovište o postojanju konceptualne razlike

⁶ Vidi Belić-Belopavlović, 1992; Macura, 1986, 1987-88, 1997; Rančić, 1990; Miroslav Rašević, 1994 između ostalih

između planiranja porodice i populacione politike.⁷ Razlike među njima su posledica suprotstavljenih gledišta o uzročnoj vezi između ekonomskog razvoja i demografskih procesa.

Planiranje porodice je vezano za stanovište po kome je fertilitet krajnja zavisna varijabla i nalazi se pod direktnim uticajem socio-ekonomskih promena. Ovo stanovište se uklapalo u ekonomski determinizam marksističke teorije koja je dominirala društvenim naukama u Jugoslaviji. Populaciona politika je pak vezana za ono stanovište koje tvrdi da ekonomski razvoj sam po sebi nije dovoljan za otpočinjanje procesa tranzicije fertiliteta te da je neophodno uvesti pravne i ekonomske mere koje bi stimulisale pad fertiliteta. I mada je socijalna politika u domenu stanovništva bila decentralizovana što znači da su specifične mere definisane i sprovedene na nivou republika i autonomnih pokrajina, ova liberalna meta-teorija koju su promovisale federalne institucije ograničavala je moguća rešenja na republičkom i pokrajinskom nivou.⁸

Napuštanje ove liberalne meta-teorije u Srbiji do kog je došlo sredinom 1980-ih bilo je u tesnoj vezi sa društvenim i političkim procesima koji karakterišu ovaj period: urušavanje socijalističkog sistema i komunističke ideologije na kojoj je počivao, raspad federalne vlade i države, te uspon nacionalizma koji je doveo do nastanka novih nacionalnih država.

Sličnu situaciju koju karakteriše s jedne strane oštra retorika kojom se opisuju i objašnjavaju populacioni trendovi i problemi; a s druge, izostanak konkretnih mera populacione politike, tj. njihovo svodenje na indirektno ekonomske mere (tj. pozitivnu stimulaciju) i edukaciju, Krausova u to vreme opisuje u Italiji. Propagirajući pronatalizam a izbegavajući rasprave o konkretnim merama pronatalne politike, italijanski demografi i političari s kraja dvadesetog veka izbegavali su neprijatne asocijacije na fašističku demografsku kampanju s početka veka i na taj način umesto celovite populacione politike proizvodili javne diskurse što Krausova naziva „pritajenim pronatalizmom“ („sneaky pronatalism“, Krause, 2001:598-599).

Koncept „pritajenog pronatalizma“ se može primeniti i na dominantne demografske diskurse u Srbiji u to vreme a on je bio rezul-

⁷ Vidi Breznik, 1980:259-60)

⁸ Vidi Besemer, 1980

tat delovanja nekoliko teorijskih faktora ali i aktuelnih ekonomskih i političkih prilika.

Teorijski posmatrano, pronatalizam izaziva unutrašnju nape-
tost u okviru modela demografske tranzicije s obzirom da je ideal
male porodice njegov sastvani deo. U okviru ovog teorijskog pristu-
pa mala porodica je istovremeno i rezultat i simbol progressa i moder-
nizacije. S toga, da bi niske fertlilne stope mogli definisati kao pro-
blem demografu su morali da na glavačke postavu čitavu logiku ideje
modernosti.⁹ Ova logička nedoslednost je razrešena tako što su stope
fertiliteta na nivou proste reprodukcije stanovništva tj. obnavljanja
generacija određene kao „normalne“. I pored toga nije bilo lako iz
okvira teorije demografske tranzicije, koja je uvek bila pre svega
zainteresovana za kreiranje zakonskih mera namenjenih smanjiva-
nju stopa rađanja, iznedriti rešenja namenjena njihovom povećanju.
Teorija demografske tranzicije nije naprosto u ovom domenu mogla
mnogo da ponudi u smislu gotovih rešenja.

Istovremeno, ekonomske prilike u Srbiji u to vreme su bile
takve da država čak i da je htela, nije imala sredstava ni za ona da-
vanja u sferi sistema socijalnog staranja koja je nasledila iz prethod-
nog, socijalističkog, sistema,¹⁰ a neki novo-uvvedeni propisi su čak u
velikoj meri i ograničavali ostvarivanje postojećih prava.¹¹

Najzad, većina demografa koja je izražavala zabrinutost zbog
niskih stopa fertiliteta u užoj Srbiji i Vojvodini i/ili se zalagala za
aktivnu pronatalnu politiku, u isto vreme je verovala da odluka o
rađanju i broju dece pripada pojedincima i porodicama što je ogra-
ničavalo opseg i vrstu mogućih mera pronatalne politike. Ovaj
„pritajeni pronatalizam“ nije dakle mogao iznedriti celovitu i siste-
matsku pronatalnu populacionu politiku sa jasno definisanim i ope-
racionalizovanim konkretnim merama, ali je zato imao značajnu

⁹ Ograničavanje broja dece se u okviru populacione teorije smatra uzorom racion-
alnosti i modernosti. Vidi Krause 2000:580).

¹⁰ Gavrilović daje iscrpan pregled kašnjenja isplata socijalnih davanja iz do-
mena socijalne brige o deci tokom devedesetih godina prošlog veka (Gavrilović,
2005:143)

¹¹ Na primer, do 1991. godine dečiji dodatak je bio univerzalno sredstvo soci-
jalnog staranja namenjeno čitavom stanovništvu. 1991 godine dolazi do promene
tako da pravo na dečiji dodatak ostvaruju samo ekonomski ugrožene porodice tako
da je u 1992 godini broj dece koja su primala dečiji dodatak opao za jednu trećinu u
odnosu na 1990. godinu (see Bjeloglav and Pošarac, 1994:220).

simboličku ulogu i mesto u politici identiteta – kako nacionalnog tako i rodnog.

Pošto se rađanje prvenstveno vezuje za žene, sukob individualnih i društvenih ili nacionalnih interesa o kojima su govorili demografski diskursi imao je izraženo rodnu dimenziju i žene su često kritikovane zbog toga što teže ostvarivanju svojih ličnih interesa i ciljeva, navodno, na štetu društva u celini. S obzirom da u demografskim proračunima centralno mesto zauzima reproduktivno ponašanje žena čak i onda kada se govori o sebičnim i egostičnim roditeljima implicitno se govori mnogo više o ženama nego o muškarcima (Krause, 2000).

Ženama je, dakle, u okviru demografskih diskursa pripisivan egoizam i sebičnost ali je istovremeno idealizovana ženska žrtva, na šta među domaćim sociolozima koji se bave demografskim pitanjima posebno ukazuje Marina Blagojević (1997). Blagojevićeva formuliše i jedno alternativno tumačenje niskih stopa nataliteta, polazeći od pretpostavke da je položaj žene u okviru patrijarhalne porodice i društva ključ za razumevanje reproduktivnog ponašanja i tvrdi da patrijarhalnu mušku dominaciju u društvu dopunjava porodični „žrtveni mikro-matrijarhat“, u kome žene ostvaruju dominaciju žrtvujući se za dobrobit porodice i svih njenih članova. Samožrtvovanjem žene ostvaruju dominaciju u okviru porodice, ali se ovom vrstom dominacije dodatno podstiče i stabilizuje njeno žrtvovanje i tako istovremeno reprodukuju globalne patrijarhalne strukture. Za ovaj proces je karakteristična eksploatacija i iscrpljivanje ženskih psihofizičkih mogućnosti, što navodi žene da ograniče broj rađanja. Ne rađajući više dece žene se suprotstavljaju patrijarhatu i tako uspostavljaju neku vrstu balansa u odnosima moći (ibid. 248-249).

Koncept „žrtvenog porodičnog mikro-matrijarhata“ ima nesumnjive heurističke kvalitete u proučavanjima rodnih odnosa. Blagojevićeva je osim toga neosporno u pravu kada tvrdi da je dvoje dece u porodici predstavljalo apsolutni maksimum ženskih mogućnosti i resursa u društvu u kome je njima prepušten najveći deo brige o deci i kućnim poslovima a da pri tome one u velikom broju imaju i stalno zaposlenje s punim radnim vremenom van kuće. Ipak, pogrešno je, po mom mišljenju, interpretirati ograničavanje porodice na jedno do dvoje dece kao žensku osvetu i/ili suprotstavljanje patrijarhatu. Ovakva interpretacija proizlazi iz jedne pogrešne ali dosta popularne teorijske pretpostavke koja društveno delanje definiše pre

svega kroz otpor. Heuristički mnogo plodotvornija je definicija koja otpor posmatra kao jedan i to ređi vid delanja i ne zanemaruje one uobičajene, svakodnevnne oblike delanja u kojima pojedinci i grupe pribegavaju raznolikim strategijama prilagođavanja i snalaženja u mreži različitih odnosa moći.

U ovom konkretnom slučaju, da bi se reproduktivno ponašanje žena tumačilo kao otpor patrijarhatu morali bi da pretpostavimo da su u domenu reprodukcije interesi patrijarhalne porodice tj. muškaraca bili različiti od interesa žena, odnosno da su muškarci (ili porodica) imali potrebu, želju ili interes za većim brojem dece, što ovde nije bio slučaj. Ovim ne želim da negiram društvenu delatnost žena u domenu odlučivanja o broju dece već da osporim implicitnu tezu da su interesi žena i muškaraca u tom domenu bili suprotstavljeni.

Ono što je dovelo do smanjenja broja dece u porodici širom bivše Jugoslavije u vreme socijalizma jeste kombinacija socio-ekonomskih razloga i promena u vrednosnom sistemu, kao što je, na primer, prelazak sa instrumentalističkog na pre svega psihološko vrednovanje dece. Kao rezultat kombinacije strukturalnih i ideoloških faktora uspostavljena je dosta rigidna norma koja je propisivala dva deteta po porodici, što uočava i Blagojevićeva (1991, 1995), pa su bez obzira na svoje socio-ekonomske prilike porodice težile dostizanju ove norme (Blagojević, *ibid.*, Petrović, 1995). Čak i u slučajevima kada je drugo dete predstavljalo ozbiljno opterećenje za porodični budžet. Istovremeno su se porodice sa obilnim resursima i zadovoljavajućim stambenim uslovima retko odlučivale na treće dete. Sve što je bilo ispod ili preko propisane norme nailazilo je na otpor i osudu od starne neposrednog socijalnog okruženja.

Blagojevićeva (1995) s pravom kritikuje dominantna tumačenja u srpskoj demografiji koja niske stope fertiliteta vide kao izraz egoizma i individualizma. Ona tvrdi da, sasvim suprotno, kolektivno utvrđena norma od dvoje dece po porodici često nadjačava racionalnost individue u ovom domenu.

Uzroci i posledice „eksplozije stanovništva“ na Kosovu

Demografska istraživanja u Srbiji su tokom prve polovine dvadesetog veka bila usredsređena na proučavanje niskih fertinih stopa u užoj Srbiji i nisu se mnogo bavila visokim fertinim stopama

na Kosovu što je bilo posledica decentralizovane organizacije jugoslovenske federacije u okviru koje su se sve federalne jedinice (republike i pokrajine) bavile vlastitim problemima i nisu se mešale u „unutrašnje“ stvari ostalih federalnih jedinica. Nakon što je Milošević 1986. godine došao na vlast i promovisao politiku nacionalne konfrontacije i unutar i izvan Srbije, zvanična politika je počela da promovise antinatalni, tj. neo-maltuzijski pristup u proučavanju populacionih kretanja na Kosovu. Do tog vremena, alarmantna upozorenja o navodnoj „eksploziji stanovništva“ na Kosovu bila su ograničena na stručne diskurse u okvirima jugoslovenske demografije, ali su retko stizala do medija i šire javnosti.

Četiri godine nakon donošenja Rezolucije o stanovništvu za užu Srbiju, tačnije 1988. godine otpočele su pripreme za donošenje rezolucije o Stanovništvu Kosova. Izvršno veće Kosova je poverilo Demografskom centru Instituta društvenih nauka u Beogradu da izradi studiju koja bi opisala populacione tokve u pokrajini, utvrdila osnovne „probleme“ i ponudila smernice za izradu Rezolucije koja bi predstavljala osnovicu neke buduće populacione politike u Pokrajini.

Zansovana na postojećim podacima iz popisa stanovništva i podacima vitalne statistike, studija je kompletirana u roku od šest meseci i predata Izvršnom veću Kosova (Avramov, 1992:11).

Četiri godine nakon toga, tačnije 1992. godine Centar za demografska istraživanja je rezultate studije objavio u knjizi koja je izašla u samo 100 primeraka. Namera autora studije bila je da širu javnost upoznaju sa nalazima istraživanja. Iz uvida urednice ovog zbornika, Dragane Avramov, saznajemo da Skupština Kosova ni četiri godine nakon završetka naručene studije nije bila donela Rezoluciju o stanovništvu. Avramov u uvodnom tekstu kritikuje političare na Kosovu ali i u čitavoj Srbiji zbog toga što po njenim rečima ignorišu jedan tako važan društveni problem kao što je „eksplozivni rast stanovništva na Kosovu koje je poslednje uporište visokog fertiliteta u Evropi“ (Avramov, 1992a:2).

Interesatno je da autorka uvida ni jednom rečju ne pominje suštinske političke promene koje su se dogodile na Kosovu od završetka studije do objavljivanja zbornika, tj. činjenicu da je Skupština Srbije 1989. godine ukinula autnomni status pokrajinama pa time i instituciju pokrajinskog izvršnog veća koje je bilo naručilac

projekta, što verovatno delimično objašnjava zašto Rezolucija o stanovništvu Kosova nije nikada ni napisana.

Opisujući stope fertiliteta na Kosovu, udernica zbornika kao i ostali autori reprodukuje retoriku karakterističnu za modifikovanu verziju teorije demografske tranzicije koja je u to vreme dominirala demografskim istraživanjima i populacionom politikom u globalnim razmerama. Za ovaj teorijski model je karakteristično da se viske stope fertiliteta smatraju „eksplozivnim“ i „devijantnim“, pa stoga i opasnim po društvo. Tvrđnja da je Kosovo „uporište nekontrolisanih, haotičnih“ demografskih procesa implicira da se ono opire progresu, onemogućava razvoj regiona i ugrožava dostignuti nivo razvoja u čitavoj Evropi. Drugi autori su sasvim eksplicitni s tim u vezi:

Sredine [sa visokim prirodnim priraštajem] ni biološki, ni ekonomski ni psihološki ne mogu da idu u korak sa napretkom čovečanstva ali i drugih delova naše zemlje, a još manje da doprinosi svojim pozitivnim rezultatima. (Berić, Belopavlović, 1992:159).

Drugim rečima, održavanje „umerene ali kontrolisane reprodukcije stanovništva“ je nužan preduslov socio-ekonomskog razvoja i progressa određene zajednice (ibid.) Avramov kao i ostali autori ovog zbornika, međutim, veruje da nauka ima rešenja za sve društvene nevolje koje prouzrokuju kako ona kaže „rudimentarne reproductivne sile“ ali da se politika i političari oglašuju o njim. Ova vrsta vere, koja se graniči sa arogancijom, u mogućnost iznalaženja „naučnih rešenja“ za naukom definisane društvene probleme dominirala je međunarodnim institucijama koje su se bavile rešavanjem problema „eksplozije stanovništva“ u zemljama Trećeg sveta a teško ju je razumeti s obzirom na činjenicu da su se mnogobrojni projekti koji je trebalo da dovedu do pada fertilnih stopa završili neuspelom. Stoga je vera u mogućnost uspešnih, naučno postavljenih rešenja bila zasnovana više na ideološkom ubeđenju nego na ubedljivoj empirijskoj evidenciji ili teorijskom obrazloženju.¹²

Gore pomenuti zbornik sadrži detaljnu analizu populacionih kretanja na Kosovu, polazeći od pretpostavke o postojanju direktne veze između populacionih tokova i ekonomskog razvoja – tako što ubrzani rast stanovništva usporava pa čak i onemogućava ekonomski razvoj.

¹² Vidi, Simon and Zinsmeister, 1995; Sen, 1995; Teitelbaum and Winter, 1985

Treba naglasiti da je istraživanje krećući se u okviru prihvaćenog teorijskog modela sledilo stroge naučne standarde ali je ispoljilo i sva ograničenja i ideološke predrasude ovog modela. Jedna od njih je pretpostavka da su odnosi u tzv. tradicionalnim društvima, regulisani „starim tabuima“ zbog kojih ljudi pasivno prihvataju visoke stope rađanja. Neki srpski demografi i eksperti iz drugih disciplina su ovome dodali novi momenat tvrdeći da su predstavnici albanske intelektualne, političke i religijske elite na Kosovu, svesno manipulirali tradicionalnim vrednostima radi održanja visokih stopa rađanja a u cilju ostvarivanja ekspanzionističke politike. Ova tvrdnja se zasnivala na pretpostavci da su tradicionalna društva autoritarna te da se čak i najintimnije sfere društvenog života mogu lako kontrolisati i manipulirati od strane lokalnih lidera i porodičnih patrijarha.

U prvom poglavlju knjige, Avramov sažima glavne nalaze istraživanja i poredi populacione trendove i reproduktivno ponašanje kosovskih Albanaca sa populacionim trendovima u drugim delovima bivše Jugoslavije i u nekim evropskim zemljama. Kosovo se definiše kao „problematičan region“ zbog demografskih trendova koji predstavljaju pretnju demografskim odnosima u pokrajini i u čitavoj zemlji. Retorika koja se ovde koristi u opisanju rezultata istraživanja prikazuje Kosovo kao strano telo kako unutar Jugoslavije tako i u evropskim razmerama, tj. smešta ovu pokrajinu van okvira modernih društava.

„Broj stanovnika na Kosovu je danas četiri puta veći nego što je bio 1920-tih. Ovakav eksplozivni rast je nečuven za ostale evropske narode“ (Avramov, 1992:4). Avramov citira renomiranog italijanskog demografa, Livi Baćija (Livi Bacci, 1984),¹³ u prilog tezi da „modernizacija demografskog režima (...) otvara put razvoju“ (ibid: 4). Avramov dalje tvrdi da do promene reproduktivnih režima ne dolazi nužno kao posledica socio-ekonomske modernizacije. „Ovladavanje fertilitetom je pre način na koji se društvo priprema za promene koje vode modernizaciji“ (ibid:5).

Istraživanje koje ovde razmatramo još jednom je potvrdilo da su visoke stope fertiliteta primarni faktor ubrzanog rasta stanovništva Kosova (s obzorom da su stope mortaliteta kao i imigracione stope bile vrlo niske). Avramov zato tvrdi da je fertilitet Albaniki na

¹³ Prema Krausovoj (2000), Livi-Baći učestvuje u proizvodnji znanja koje tretira nisku stopu nataliteta u Severnoj Italiji kao društveni problem, promovišući time pronatalnu politiku.

Kosovu višestruko specifičan i da se razlikuje od fertiliteta žena u drugim delovima Jugoslavije. Tako su se, na primer, opšte stope nataliteta na Kosovu sporo smanjivale i u deceniji koja je prethodila istraživanju fluktuirale su na nivou od oko 30 na 1000 stanovnika.

Autori studije ipak priznaju da je došlo do određenog stepena „modernizacije“ rađanja na Kosovu navodeći razlike koje postoje u stopama fertiliteta između žena različitog socio-ekonomskog statusa:

Prethodnici planiranja porodice na Kosovu su obrazovane i ekonomski aktivne žene i viši društveni slojevi. Sa druge strane, ekonomski zavisne, nedovoljno obrazovane žene koje žive na selu, i dalje imaju prirodni, nekontrolisani fertilitet i u proseku rađaju sedmoro dece (Avramov, 1992a:9, podvukla R.D.)

Ovaj zaključak u istraživanju samo potvrđuje od drugih autora već uočenu činjenicu da etnička i religijska pripadnost kao i kulturne karakteristike ne daju pouzdane odgovore kada se koriste za objašnjavanje smanjenja stopa fertiliteta (cf. Kreager, 1997:139). Avramov, međutim, ignorišući u gornjem citatu navedene nalaze vlastitog istraživanja, sugerise da dominantne kulturne i religijske vrednosti na Kosovu sprečavaju modernizaciju reproduktivnog ponašanja do koje bi inače trebalo da dođe na tamo već postignutom stupnju socio-ekonomskog razvoja. Štaviše, ona tvrdi da je postignuti nivo socio-ekonomskog razvoja uveliko premašio stupanj na kome dolazi do modernizacije u reprodukciji stanovništva, što zanči da neki drugi faktori imaju snažniji uticaj na reproduktivno ponašanje na Kosovu (Avramov, 1992a:9).

Pod drugom vrstom faktora ovde se podrazumevaju „tradicionalne“ vrednosti koje prema prihvaćenoj teorijskoj shemi imaju negativnu ulogu jer usporavaju tranziciju fertiliteta tj. opadanje stopa fertiliteta.¹⁴

Ekonomski razvoj je na Kosovu uticao na demografske procese ali je po uverenju Dragane Avramov, doveo do samo blagog pada stopa fertiliteta. Ona tvrdi da ekonomski razvoj i tradicionalne institucije na različite načine utiču na tranziciju fertiliteta.

[Ekonomski] razvoj deluje na porast ličnih aspiracija i zahteva prema sopstvenoj deci što posredno utiče na ograničavanje broja potomaka. Mogućnost da se poboljša ekonomski i

¹⁴ Vidi, Kreager, 1997:161

društveni položaj porodice i njenih članova, najčešće motiviše roditelje da planiraju potomstvo. Međutim, na nivo rađanja utiču i institucije neposrednog okruženja porodice, lokalno javno mnjenje, savet straca, uticajni pojedinci u selu, srodnici, hodže. Preko ove neformalne mreže deluju brojni činioци tradicionalne svesti koji doprinose održavanju visokog fertiliteta stvarajući kulturnu barijeru za prodor novih normativnih standarda u unutarporodičnim odnosima, statusu žene, kvalitetu investicija u decu, koji direktno i indirektno utiču na veličinu porodice (1992:10, podvukla R.D).

I drugi demografi su ukazivali na to kako tradicionalni aspekti albanske kulture utiču na reproduktivno ponašanje. Rančić, na primer, tvrdi da među kosovskim Albancima običaji imaju veći značaj i uticaj nego pozitivno zakonodavstvo (Rančić, 1989-90:63-4).

„Tradicionalni model reprodukcije“, tj. visoke stope fertiliteta su, dakle, izraz dominacije tradicionalnih normi u organizaciji društvenog života i individualnog ponašanja. Dosledno duhu modernizacijskih teorija, ove norme se smatraju nazadnim i inferiornim u odnosu na norme modernog društva:

Avramov navodi sledeće „društvene probleme“ do kojih su dovele visoke stope fertiliteta na Kosovu: eksponencijalni rast stanovništva i gustine naseljenosti; promene u etničkom sastavu u Srbiji i Jugoslaviji; porast stopa nezaposlenosti; povećan procenat ekonomski zavisnih članova stanovništva; produbljivanje socijalnih razlika između porodica koje su „ovladale“ sopstvenim fertilitetom i onih koje to nisu.

Postojeća demografska i ekonomska literatura, međutim, nudi podjednako uverljive dokaze da gore opisane posledice visokih stopa fertiliteta ne moraju nužno imati negativni efekat u društvu. Tako se, na primer, Japan često navodi kao primer jedne od najgušće naseljenih zemalja na svetu koja pri tome ima visok nacionalni dohodak a niske stope kriminala i siromaštva. Pored toga, mnogi autori pokazuju da se problemi vezani za smanjivanje radno aktivnog stanovništva mnogo uspešnije rešava prestrukturisanjem ekonomije nego populacionom politikom bilo da je ona usmerena na povećavanje ili na smanjivanje stopa fertiliteta.¹⁵

¹⁵ Vidi, Simon and Zinsmeister, 1995; Sen, 1995; Teitelbaum and Winter, 1985. Miloš Macura, doajen jugoslovenske i srpske demografije koji se tokom 1990-ih zala-

Kao najozbiljniji problem i posledcu dugotrajnog delovanja visokih stopa feriliteta na Kosovu Avramov navodi promene do kojih dolazi u generacijskoj sturkturi stanovništva tako da dominacija mlađe populacije perpetuiru ubrzani rast. U sažetku studije pisanom na engleskom, Avramov upozorava da će se ukupan broj Albanaca (u Albaniji i na Kosovu) duplirati tokom naredne tri decenije te da će Albanci biti mnogobrojniji u odnosu na ostale nacije ne samo u jugoistočnoj Evropi već i na Zapadu:

Ukupan broj stanovnika Albanije dosegao je 3 miliona u 1986 godini a broj etničkih Albanaca u Jugoslaviji je u 1987. godini procenjen na 2 miliona. Godišnja stopa rasta u prvoj polovini osamdesetih godina u Albaniji bila je 20,9 na hiljadu stanovnika i 25,1 na Kosovu. Zbog uticaja demografske i kulturne inercije može se očekivati da će se obe populacije udvostručiti tokom otprilike naredne tri decenije. To znači da će u drugoj polovini XXI veka Albanci na Balkanu brojati približno 10 miliona ljudi. Tako će se broj Albanaca u Jugoslaviji i Albaniji približiti broju stanovnika u susednim državama, Bugarskoj ili Grčkoj, na primer, a premašiti broj stanovnika u nekim evropskim državama kao što su Austrija, Danska, Norveška, Švedska i Švajcarska. ...Dok se broj stanovnika može dosta precizno predvideti za narednih dvadeset ili trideset godina, mogući socijalni, ekonomski i politički prospekti ostavljaju više prostora za spekulisanje o mogućim scenarijima. (Avramov, 1992b:178, prevela s engleskog i podvukla R.D.)

Avramov, dakle, upozorava na mogućnost da Albanci za nekoliko narednih decenija postanu najbrojnija nacija na Balkanu kao i da brojčano nadmaše neke zapadnoevropske nacije. Ona dalje, vrlo ozbiljno upozorava da ovakav scenario sadrži u sebi potencijal za proizvođenje još nepoznatih ali svakako opasnih društvenih i političkih posledica. Ona, zapravo, nema ni potrebe da detaljnije obrazloži o kakavim se mogućim posledicama tu radi – jer su one već sadržane u samoj teoriji demografske tranzicije, koja tvrdi da na globalnom nivou najveću pretnju predstavljaju jako visoke reproduk-

gao za uvođene pronatlane populacione politike u užoj Srbiji i Vojvodini, u tekstu objavljenom samo deset godina ranije takođe predlaže restrukturisanje ekonomije kao odgovor na niske stope rađanja u Zapadnoj i Istočnoj Evropi (Macura, 1980:108)

tivne performanse relativno siromašnih i ekonomski ugroženih segmenata svetske populacije.¹⁶

Kad je reč o kosovskim Albancima, ovaj strah je bio dodatno uvećan činjenicom da su oni pretežno pripadnici islamske religije. Starh od Islama je posledica uverenja koje je još poprilično jako na Zapadu da on ugrožava evropsku i hrišćansku civilizaciju (Duijzings, 2000), a posle terorističkih napada na SDA 11. septembra 2000, taj strah je dodatno učvršćen.¹⁷ U Srbiji nakon dolaska na vlast Slobodana Miloševića nacionalistički orijentisani mediji su počeli da opisuju Muslimane kao fundamentaliste koji su objavili džihad protiv Pravoslavnih Srba¹⁸ i koji svoju dominaciju na Kosovu između ostalog pokušavaju da utvrde i planskim održavanjem visokih fertilnih stopa.

„Pritajeni“ antinatalizam

Mada je namera gore opisane studije bila da pruži osnovu za kreiranje na empirijskim podacima zasnovane populacione politike, samo jedan tekst u knjizi se time eksplicitno bavi.¹⁹ U njemu se obrazlažu osnovni principi populacione politike i predlažu neke konkretne mere. Iznoseći argument da je populaciona politika suvereno pravo svake države autori ovog teksta se zalažu za politiku koja bi vodila postizanju i održavanju „racionalne reprodukcije“, što po njima podrazumeva „proces kontinuiranog, neometanog i balansiranog biološkog obnavljanja ljudske vrste“ (str. 143).

¹⁶ Vidi, Raily, 1997:160

¹⁷ Primeri otvorenog rasizma prema pripadnicima islamske veroispovesti su brjni na čitavoj Zapadnoj hemisferi a ovde ćemo, ilustracije radi, navesti izjavu Danijela Pajpsa (Daniel Pipes) koju je dao 1990 (dakle u vreme u kome su se u Srbiji odvijali procesi koji se analiziraju u ovom tekstu) a koga je kasnije, aktualni američki Predsednik, V.V. Buš imenovao za člana upravnog odbora Instituta za mir. Pajps je za konzervativni časopis, Nacionalni pregled (National Review), izjavio sledeće: „Zapadnoevropska društva nisu spremna za masovnu imigraciju ljudi sa kožom braon boje koji kuvaju čudnu hranu i imaju drugačije higijenske standarde...Svi imigranti donose sa sobom egzotične običaje i ponašanja, ali običaji Muslimana su više nego svi drugi razlog za brigu“ (Navedeno u Benin, 2003:1).

¹⁸ Vidi, Duijzings, 2000:106; Hayden, 2000:118

¹⁹ Vidi, Berić i Belopavlović, 1992.

Raspravljajući o konkretnim merama populacione politike za Kosovo Berić i Belopavlović se usredsređuju pre svega na informisanje i edukaciju koji bi trebalo da dovedu do promene reproduktivnih normi i reproduktivne svesti (ibid.). Dakle, predložene mere koje je trebalo da „modernizuju“ reproduktivno ponašanje na Kosovu suštinski se ne razlikuju od mera koje su predlagane u cilju „rehabilitacije“ rađanja u drugim delovima Srbije. I u jednom i u drugom slučaju fokus je bio na obrazovanju i propagandi koje bi sprovođile državne institucije (pre svega škola i zdravstvo), zatim religijske institucije i mediji.

I u jednom i u drugom slučaju eksperti i političari su izbegavali da predlažu mere koje bi predstavljale direktniju intrevenciju države u domen ljudske reprodukcije iz već pomenutih razloga. Pored toga, s obzirom da od 1990 srpska država zapravo i nije imala nikakve mehanizme kontrole društvenog života na Kosovu jer su Albanci organizovali paralelne institucije vlasti, ona i nije bila u mogućnosti da sprovodi bilo koji oblik socijalne politike u pokrajini. Stoga su Berić i Belopavlović skeptični u vezi sa rezultatima eventualne populacione politike na Kosovu i tvrde da nema političke volje u relevantnim institucijama ni među građanima Kosova za uvođenje i sprovođenje populacione politike u pokrajini.

Neki drugi eksperti u Srbiji su, međutim, tvrdili da politička i intelektualna elita Kosova prmoviše pronatalnu politiku u pokrajini. Tako je Miloš Macura, na primer, u više navrata kritikaovao svoje albanske kolege zbog toga što su navodno propagirali pronatalizam.²⁰ Ovim kritikma se pridružio i Kosta Mihajlović, ekonomista blizak režimu Slobodna Miloševića koji je tvrdio da se izvor pronatalizma na Kosovu može naći u religijskoj i nacionalnoj ideologiji koje su lokalne političke i intelektualne elite potajno podržavale dugi niz godina.²¹ Niko, međutim, nije ponudio ubedljivu empirijsku evidenciju o postojanju pronatalne kampanje na Kosvu ni pre ni posle ukidanja autonomije.

Zbog svoje inkopatibilnosti sa u to vreme vladajućom marksističkom teorijom, Maltuzijanstvo je u vreme socijalizma bilo nepopularno kako u političkim tako i u naučnim krugovima. U društvenim

²⁰ Vdi, *NIN*, March 6, 1988:12

²¹ Ibid.

naukama je i po raspadu socijalizma opstala pretežno anti-maltuzijanska orijentacija,²² ali je neomaltuzijanstvo zadobilo kredibilitet u okviru demografije. Međutim, s obzirom da neomaltuzijanska propaganda nije obuhvatila i raspravu o konkretnim merama za smanjenje stopa fertiliteta na Kosovu, možemo reći da je i u ovom slučaju na delu bila „pritajena“ (antinatalna) populaciona politika.

Zaključna razmatranja

Srpski demografi su često ukazivali na podređeni položaj Albanci u okviru patrijarhalne porodične organizacije kao na jedan od ključnih uzroka visokih fertilitetnih stopa na Kosovu.

U tradicionalnim zajednicama ponašanje ljudi je vrlo malo određeno ličnim izborom; rigidni moralni standardi koje nameću porodica i lokalna zajednica strogo kažnjavaju bilo kakvo prekoračenje uspostavljenih modela života. U uslovima niskog stupnja društvene i kulturne emancipacije žena i njihove segregacije nepostojanje populacione politike je svojevrsna politika, ona koja podstiče visoke stope fertiliteta (Avramov, 1990-91:240).

Kao potvrda ovom argumentu redovno je navođen jedan detalj iz istraživanja Gordane Todorović. U svojim mnogobrojnim istraživanjima karakteristika fertiliteta u različitim oblastima Srbije i

²² Zvanična pozicija bivše Jugoslavije bila je dosledno antimaltuzijaska kako u domaćim tako i u međunarodnim okvirima: „na svim nivoima naše saradnje sa drugim zemljama [jugoslovenski] predstavnici se oštro suprotstavljaju neomaltuzijaskim koncepcijama populacionih problema u nerazvijenim i zemljama u razvoju zato što one ispoljavaju disparitet između raspoloživih egzistencijalnih sredstava i veličine stanovništva. Jugoslovenski predstavnici tvrde da se siromaštvo ‘suvišnog’ stanovništva ne može razrešiti isključivo uz pomoć dobro organizovanih kontraceptivnih usluga...što je osnovna karakteristika neomaltuzijanskog pristupa, već pre svega u kontekstu pravednijeg ekonomskog poretka koji se bazira na jednakim pravima, suverenoj jednakosti, zajedničkim interesima i saradnji među svim državama bez obzira na razlike u nivou ekonomskog razvoja i organizaciju političkog sistema. Integrisanje planiranja porodice u opšti društveno-ekonomski razvoj ... bi...dovelo do postepenog rešavanja problema vezanih za takozvanu prenaseljenost koja se ne može eliminisati ‘pilulom’ kako se to popularno kaže, već ubrznijom društveno-ekonomskim razvojem, promenom proizvodnog sistema i pravednijom raspodelom dobara.“ (Petrić, 1980:153).

Jugoslavije ona je utvrdila da je broj dece koji Albanke sa Kosova smatraju idealnim u proseku manji od ostvarenog broja.²³

Oni demografi koji su se poput Dušana Breznika konzistentno zalagali za planiranje porodice a protivili uvođenju ciljane populacione politike, u ovom su podatku videli pokazatelj neprekinutog trenda smanjivanja stopa rađanja na Kosovu.²⁴ Oni demografi, međutim, koji su bili u strahu od mogućih posledica „eksplozije stanovništva“, nesrazmeru između ostvarenog i idealnog broja dece smatrali su posledicom podređenog položaja žene u albanskim zajednicama. Tako, na primer, Avramov, koristi podatke iz Todorovićkinog istraživanja koje je obavljeno 1976. godine i tvrdi da

Nepoznavanje načina da se fertilitet kontroliše bilo je besprimerno ne samo za evropske već i standarde nerazvijenih zemalja Afrike i Azije. Podaci svedoče da je tek svaka druga anketirana žena znala da se fertilitet može kontrolisati modernim sredstvima i da je svega 9 posto žena koristilo kontracepciju. Tek svaka peta žena koja nije koristila kontracepciju želela je dete, dok druge to nisu činile zbog neznanja, zbog toga što se protivio suprug ili zbog verskih prepreka. Na posredan način, podaci iz ankete svedoče da su kosovske žene bile motivisane da ograniče rađanje, ali da ta motivacija nije bila ni svesno artikulisana, niti se ispoljavala kroz bihejvioralne modele (Avramov, 1992a:8, podvukla, R.D.).

Usredsređujući se na uzan opseg socio-ekonomskih karakteristika žena demografska istraživanja uspevaju tek da zagrebu površinu mnogo kompleksnijeg fenomena rodni odnosa koji utiču na ljudsku repodukciju.²⁵ Demografska istraživanja su u tom pogledu kako tvrdi Grinhala (Greenhalgh) situirana između prefeminsitičke

²³ Todorović, 1976; 1980; 1984-85; 1990-91. Todorovićeva je zapravo ustanovila da je idealan broj dece različit od ostvarenog kako u krajevima sa visokim tako i u onim sa niskim stopama fertiliteta. U prvom slučaju je idealan broj dece bio niži od ostvarenog a u drugom je on bio viši od ostvarenog (Todorović, 1980:177). Niko od demografa koji su se zalagali za aktivnu, pronatalnu politiku nije uzimao u obzir ovaj podatak.

²⁴ Breznik je kao potvrdu tezi o samnjivanju fertitlnih stopa kao i stopa rasta stanovništva navodio još dva indikatora a to su opšta društveno ekonomska transformacija pokrajine koja je bila u toku kao i porast broja mladih žena sa srednjoškolskim i visokoškolskim obrazovanjem. (vidi, Breznik, 1980a:82)

²⁵ Greenhalgh, 1995a; Raily, 1997.

faze i faze koja bi se mogla nazvati „demografijom žena“. Isključivim fokusom na ženske uloge i statuse,²⁶ između ostalog, se zanemaruje uloga muškaraca i šire postavljenih rodni odnosa u studijama fertiliteta, pri čemu se ženama obično pripisuje pasivna uloga žrtve.

Treba naglasiti, međutim, da nešto što je društveno i politički marginalno često zadobija centralno simboličko mesto. Još od kolonijalnog doba žene i njihova stvarna ili pretpostavljena potlačenost simbolizuju društva koja treba pokoriti i njima upravljati s polja, a to treba da učine oni koji veruju u vlastitu superiornost i u superiornost društava iz kojih potiču. Njihova se superiornost ogleda u navodno superiornom poznavanju svega – uključujući i ispravno i pravedno tretiranje žene.²⁷ Slično tome, u anti-kolonijalnim oslobodilačkim pokretima žene simbolizuju potlačenu naciju čime se opravdava borba za nacionalno oslobođenje.²⁸

Kada je reč o srpsko-albanskom političkom konfliktu, predstave o potlačenoj Albanci su simbolisale zapuštenu i zanemarenu teritoriju što je obema stranama u konfliktu bio argument u prilog zahtevu za uspostavljanje suverene kontrole nad pokrajinom. Za srpske nacionaliste to je značilo ograničiti ili u potpunosti eliminisati političku autonomiju Kosova. Za albanske nacionaliste, cilj je bio proširenje autonomije i/ili secesija.

Demografski diskursi su, dakle, imali značajnu ulogu u političkom sukobu koji se vodio oko teritorije Kosova i državnih granica. Oni su, između ostalog, doprineli proizvodnji narativa vezanih za nacionalni i rodni identitet. Treba ponoviti da ovo nije nekakav specifikum karakterističan samo za Srbiju – demografiju i nacionalizam povezuje briga i interesovanje za stanovništvo i njegove karakteristike čime se može objasniti i činjenica da „fertilitet zauzima centralno mesto u preokupacijama moderne nacionalne države“ (Kreager, 1997:154), što opet na specifičan način povezuje žene i naciju (Kreager, 1997:154).

²⁶ Koncept uloga i statusa koji je u društvenim naukama obeležio pretfeminističku fazu u pristupu ženama s uspehom su kritikovale feministkinje još tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog veka. Između ostalih, vidi, Moor, 1988, 1977; Mukhopadhyay and Higgins, 1988.

²⁷ Vidi, Chattrejee, 1989 o Indiji; Ahmed, 1982, 1992 and Abu-Lughod, 2002 o muslimanskom svetu

²⁸ Vidi, Chattrejee, 1989; Innes, 1994

Kruger navodi da je do ovakvog prepovezivanja nacije, države i stanovništva došlo u prvoj polovini devetnaestog veka, u vreme kada je „narod“ zamenio aristokratske elite na mestu nosioca državnog suvereniteta (Kreager, 1997:155). Društva starog režima su bila polimorfna i višesegmentarna jer su ih činili ljudi ne samo različitih (etničkih, verskih i drugih), već i višestrukih identiteta. Sa pojavom države-nacije etnička, lingvistička i religijska raznolikost su zamenjene idealom nacionalnog jedinstva i homogenosti.

Shodno tome, smatra se da nacionalne populacije ukoliko nisu homogene više manje neizbežno teže homogenizaciji kroz društveno ekonomski progres i modernizaciju. Proučavajući podgrupe nacionalnih populacija demografija traga za univerzalnim modelima tranzicije fertiliteta. Jednom kada se ustanove određeni modeli, razlike ili vremensko nepoklapanje se tretiraju kao devijacije nastale usled „retrogradnih“ osobina „tradicionalnih kultura“. Ide se i korak dalje, pa se ova odstupanja tretiraju kao patološki procesi koji stoje na putu sveukupnog društvenog/nacionalnog razvoja. U cilju „lečenja“ ovako definisanih patoloških procesa predlažu se mere čije je cilj kontrola i usmeravanje stopa fertiliteta i populacionih trendova zarad homogenizacije društveno-ekonomskog razvoja. Gore pomenuta zalaganja za homogenizaciju stopa fertiliteta u Srbiji (i bivšoj Jugoslaviji) na nivou koji obezbeđuje prostu reprodukciju stanovništva predstavlja primer takvog jednog pokušaja homogenizovanja društva/nacije.

Najzad, nacionalizam i demografija se oslanjaju na istu epistemologiju u svom pristupu stanovništvu kao predmetu znanja i upravljanja. Demografija je jedna od onih disciplina koje veruju u „činjenice, metode, predstavljanje i progres“, te proizvodnja činjenica i objektivnog znanja tu imaju centralno mesto. Demografi zato nemaju ni mnogo razloga ni vremena za podiranje epistemološkog i društvenog autoriteta svoje vlastite delatnosti tako što bi je posmatrali kao društvenoistoistorijski uslovljenu... Discipline koje na ovaj način pristupaju činjenicama ne tretiraju svoje osnovne konstrukte kao konstrukte već kao realnost ili barem kao približavanje Istini (Riley, 1997:128).

Zbog ovih svojih karakteristika demografija učestvuje u utvrđivanju „objektivnog naučnog“ znanje, dakle i istine o tome ko smo „mi“, i ko su „drugi“. U srpskim pričama o identitetu, predstave o

rodu i reproduktivnim normama koje su nastale u okviru demografskih diskursa služile su za razdvajanje vlastitog etničkog identiteta od albanskog etničkog identiteta koji je određen kao „drugost“.

Znanje koje proizvodi demografija kao naučna disciplina nalazi se u osnovi simptomatologije tela nacije (Krause, 2000). Prema toj simptomatologiji, srpsko nacionalno telo je bilo ugroženo posledicama „devijantnog“ i „iracionalnog“ reproduktivnog ponašanja a centralnu ulogu u tom procesu su imale žene, kako Srпкиnje tako i Albanke. Odbijajući da rađaju više dece Srпкиnje se u diskursima o stanovništvu pojavljuju kao unutrašnji neprijatliji nacije, kao izdajice nacije odgovorne za njenu smrt. S druge strane, Albanke zbog „prekomernog“ rađanja predstavljaju spoljašnjeg neprijatelja koji deluje unutar nacionalnih granica. Zbog njihovog brojnog potomstva izgledalo je kao da Albanke imaju nameru da oslabe i unište srpsku naciju. Zbog toga je telo žene – i Srпкиnje i Albanke – trebalo kontrolisati i njihov fertilitet prilagoditi potrebama i ciljevima srpske države-nacije.

Demografi su tako predlagali „rehabilitaciju“ tela Srпкиnja i „modernizaciju“ tela Albanski. Mada je proklamovani cilj bio „racionalna kontrola reprodukcije“, glagol „rehabilitovati“ obično podrazumeva uspostavljanje „prirodnih funkcija“. U ovom slučaju to je značilo da Srпкиnje treba da se vrate svojim „prirodnim“ ulogama i time ponovo uspostave „prirodne“ rodne odnose i na njima zasnovanu društvenu hijerarhiju. Istovremeno, Albanke je trebalo emancipovati od patrijarhalne potčinjenosti i uvesti u civilizaciju tako što bi se merama populacione politike navele da prihvate norme „racionalne“ i „kontrolisane“ reprodukcije.

S druge strane, nema boljeg simbola kulturne dekadencije od žene koja ne rađa, koja odbija da prihvati „prirodnu“ i „svetu“ dužnost majke, one koja brine za druge, koja se umesto toga prepušta porivima egoizma, sebičnosti i konzumerizma. Tako je nastala predstava o srpskoj naciji ugroženoj i stešnjennoj pod pritiskom dva neprijatelja koji su delovali unutar njenih nacionalnih granica – s jedne strane dekadentne Srпкиnje koje odbijaju da rađaju, a s druge strane nazadne Albanke koje rađaju preko svake mere. S obzirom da su Albanke tretirane kao pasivne žrtva porodičnog patrijarhata, odnosno da im je osporavana socijalna delatnost, pravi neprijatelj srpstva bili su Albanci, koji su reproduktivna tela svojih žena navodno koristili zarad agresivnih političkih ciljeva.

Ekspertski diskursi o rađanju su dugi niz godina bili mesta tvorbe ovakvih rodnih predstava o „sebi“ i o „drugom“. U širi javni diskurs ove predstave su ušle početkom 80-ih godina prošlog veka kada je započeo process dezintegracije jugoslovenske zajednice tokom koga je nacionalizam preuzeo hegemoni status od komunizma kao integrativne ideologije.

Literatura

- Avramov, D. 1990-91. „Opadanje stanovništva: od populacionog fenomena do populacionog problema“. *Stanovništvo*, Vol. XXIVIII-XXIX (3-4, 1-2):227-245 1992. Predgovor. U: D. Avramov (ed.) *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*. Univerzitet u Beogradu: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja. pp. 1-3
- Avramov, D. 1992a. „Mesto Kosova na demografskoj karti Evrope i Jugoslavije“. U: D.
- Avramov (ur.) *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*. Univerzitet u Beogradu: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, pp. 4-3
- Avramov, D. 1992b. Summary. U: D. Avramov (ur.) *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*. Univerzitet u Beogradu: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, pp. 167-178
- Avramov, D. 1993. *Pojedinac, porodica i društvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga
- Avramov, D. 1994. „Kosovo poslednja oaza visokog fertiliteta u Evropi“. U: I. Maksimović (ur.) *Prilozi demografskim i ekonomskim naukama*: Zbornik radova posvećen životu i radu akademika Miloša Maccure. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, pp. 169-180
- Avramov, D., Penev, G. 1988. „Demographic Characteristics of Ethnic Albanians in Yugoslavia and of the Population of Albania“. In: Del Primo Incontro Demografico delle Regioni Adriatiche. Pescara: Universita Degli Studi „G.D’Anunzio“ Facolta di Economia E Commercio, Instituto di Statistica, pp. 51-63
- Bakic-Hayden, M. 1995. „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia.“ *Slavic Review* 54, no 4 (Winter)
- Bakic-Hayden, M., R. Hayden. 1992. „Orientalist Variation on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics.“ *Slavic Review* 51, no. 1 (Spring):1-16

- Benin, J. 2003. „Watch and Tell“. *La Monde diplomatique*, Internet edition, July
- Besemerer, J. F. 1980. *Socialist Population Politics: The Political Implications of Demographic Trends*. Armonk, New York: Sharp
- Blagojević, M. 1991. *Žene izvan kruga, profesija i porodica*. Beograd: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja
- Blagojević, M. 1995. *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija 90-ih*. Beograd. Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja
- Blagojević, M. 1996. „Iseljavanje sa Kosova“. U: N. Popov (ur.) *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd: Republika i Vikom grafik; Zrenjanin: Građanska čitaonica, 232-267
- Blagojević, M. 1997. „Nerađanje: pasivni otpor žena“. U: Macura, M. (ur.) *Osnovi populacione politike: ciljevi, institucije, mere*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti 239-261
- Bobić, M. 1999. „Brak i porodica“. U Rašević M. et. al. *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*. Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka
- Bogoev, K. 1986. „Načelna pitanja reprodukcije stanovništva u Makedoniji“. U: Grupa autora. *Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu*. Beograd: Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije, pp. 201-206
- Breznik, D. et. al. 1992. „Rađanje i obnavljanje stanovništva“. In: D. Avramov (ed.) *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*. Univerzitet u Beogradu: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, pp. 33-53
- Breznik, D. (ed.) 1980. *Fertility and Family Planning in Yugoslavia*. Beograd: Institute of Social Sciences, Demographic Research Center
- Caldwell, J.C. 1980. *Theory of Fertility Decline*. Academic Press
- Carter, A.T. 1995. „Agency and fertility: For an ethnography of practice“. In: Greenhalgh, S. (ed.) *Situating Fertility*. Cambridge University Press. 55-86
- Denich, B. 1974. „Sex and Power in the Balkans“. In: M. Rosaldo, L. Lamphere (eds.) *Women Culture and Society*. Stanford: Stanford University Press
- Denich, B. 1977. „Women, Work and Power in Modern Yugoslavia“. In: A. Schlegel (ed.) *Sexual Stratification: A Cross-Cultural View*. New York: Columbia University Press 215-245
- Denich, B. 1994. „Dismembering Yugoslavia: nationalist ideologies and symbolic revival of genocide.“ *America Ethnologist*. 21(2):367-390

- Denich, B. 2000. „Unmaking Multiethnicity in Yugoslavia: Media and Metamorphosis“. In: J. M. Halpern, D. A. Kideckel (eds.) *Neighbors at War: Anthropological Perspective on Yugoslav Ethnicity, Culture and History*. The Pennsylvania State University Press 39-56
- Duijzings, G. 2000. *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. New York: Columbia University Press
- Ehrlich, P. 1968. *The Population Bomb*. New York: Ballantyne Books
- Ehrlich, P., and A. Ehrlich. 1990. Overpopulation. In: Paul Ehrlich and Anne Ehrlich. *The population explosion*. Simon and Schuster, New York. 37-40
- Gavrilović, A. 2005. „Evolucija populacione politike u sistemu društvene brige o deci“. M. Macura, A. Gavrilović (ur.) *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945-*. Demografski zbornik VII, Srpska akademija nauka i umetnosti. 105-197
- Greenhalgh, S. 1995a. „Anthropology theorizes reproduction: Integrating practice, political economy and feminist perspectives“. In: Greenhalgh, S. (ed.) *Situating Fertility: Anthropology and Demographic Inquiry* Cambridge University Press. 3-29
- Greenhalgh, S. 1995b. „(Re)capturing reproduction for anthropology. In: Greenhalgh, S. (ed.) *Situating Fertility*. Cambridge University Press. 259-264
- Greenhalgh, S. 1996. „The Social Construction of Population Science: An Intellectual, Institutional and Political History.“ *Comparative Studies in History and Society* 38 (1):26-66
- Hann, C. 2002. Introduction: Postsocialism as a topic of anthropological investigation. In: C. Han (eds.) *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Euroasia*
- Hardin, G. 1993. *Living within Limits: Ecology, Economics, and Population Taboos*. Oxford University Press, New York.
- Hayden, R. 1992. „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics. *Slavic Review* 51:654-673
- Hayden, R. 1996. „Imagined Communities and Real Victims: self-determination and ethnic cleansing in Yugoslavia.“ *American Ethnologist* 23 (4) : 783-801
- Hayden, R. 1999. *The Blueprints for a House Divided: A Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Hayden, R. 2000. „Muslims as ‘Others’ in Serbian and Croatian Politics.“ In: M. Halpern, D. A. Kideckel (eds.) *Neighbors at War: Anthropological Perspective on Yugoslav Ethnicity, Culture and History*. The Pennsylvania State University Press 116-125

- Herzfeld, M. 1992. *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. Chicago and London: The University of Chicago Press
- Horn, D. 1994. *Social Bodies. Science, Reproduction and Italian Modernity*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Jakšić, S. 1986. „Uticaj nekih deformacija sistema vrednosti na reproduktivno ponašanje stanovništva“. U: Grupa autora. *Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu*. Beograd: Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije, pp. 47-55
- Koordinacioni odbor za društvenu brigu o deci i porodici RK SSRN Srbije. 1986. „Ostvarivanje rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice u SR Srbiji van SAP“. U: D. Šašić (ur.) *Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu*. Beograd: Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije
- Krause, E. 2001. „Empty Cradles“ and the Quiet Revolution: Demographic Discourses and Cultural Struggles of Gender, Race, and Class in Italy. *Cultural Anthropology* 16(4): 576-611
- Macura, M. 1974. „Population Policies in Socialist Countries of Europe“. *Population Studies*, 28, 369-379
- Macura, M. 1981. „Evolving Population Policies“. In.: H.P. David, R. McIntyre (eds.) *Reproductive Behavior: Central and Eastern European Experiences*. New York Springer, 30-52
- Macura, M. 1986. Uvodno izlaganje za četvrto tematsko područje. U: Grupa autora. *Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu*. Beograd: Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije, 175-177
- Macura, M. 1987-88. „Uz rad Dragoljuba J. Tasića o populacionoj politici“. *Stanovništvo*, god. XXVII-XXVIII, br. 1-4; 1-2: 35-41
- Macura, M. 1997. „Aktuelni problemi populacione politike“. U: M. Macura (ur.) *Osnovi populacione politike: ciljevi, institucije, mere*. Demografski zbornik, knj. IV Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, pp. 5-27
- Marković, M. 1997. „Etički osnovi populacione politike“. U: M. Macura (ur.) *Osnovi populacione politike: ciljevi, institucije, mere*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Demografski zbornik, knj. IV:147-157
- Moor, H. 1888. *Feminism and Anthropology*. Minneapolis: University of Minnesota Press

- Mukhopadyay, C., Higgins, P. 1988. „Anthropological Studies of Women's Statuses Revisited 1977-1987“. *Annual Review of Anthropology* 17:461-495
- Nedeljne informativne novine (NIN)*, 1988. March, 6
- Penv, G. 1992. Posledice visokog rasta stanovništva. U: D. Avramov (ur.) *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*. Univerzitet u Beogradu: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, pp. 115-142
- Penv, G. 1998. „Tendencije i osobine fertiliteta“. U: Rašević, M. (ur.) *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji*. Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka 9-31
- Petrić, N. 1986. Uvodno izlaganje za drugo tematsko područje. U: *Grupa autora. Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu*. Beograd: Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije, pp. 15-17
- Petrić, N. 1980. „Family Planning in Yugoslavia and its Development“. In: D. Breznik (ed.) *Fertility and Family Planning in Yugoslavia*. Beograd: Institut of Social Sciences, Demographic Research Center pp. 145-151
- Petrović, M. 1995. *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja
- Petrović, M. 1992-93. „Istraživanje stavova od idealnom, željenom i realizovanom broju dece“. *Stanovništvo*, god. XXVIII-XIX br. 1-4; 1-2:32-54
- Rančić, M. 1980. „Review of the Development of the Yugoslav Population“. In: D. Breznik (ed.) *Fertility and Family Planning in Yugoslavia*. Beograd: Institute of Social Sciences, Demographic Research Center, pp. 49-59
- Rančić, M. 1987-88. „Prostorni razmeštaj naroda i nacionalnih manjina u Jugoslaviji“. *Stanovništvo*, god. XXV-XXVI br. 1-4:48-62
- Rančić, M. 1989-90. Jedno razmišljanje o rešavanju demografskih problema u Srbiji. *Stanovništvo*, god. XXVII-XXVIII, br. 1-4; 1-2: 59-69
- Rančić, M. 1992. „Osnovne karakteristike demografskog razvoja Jugoslavije“. U: D Avramov (ur.) *Demografski problemi i populaciona politika Kosova i Metohije*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja 14-33
- Rašević, Mirjana. 1989/90 Od abortusa ka kontracepciji. *Stanovništvo*. Vols. XXVII, XXVIII br. 1-4, 1-2
- Rašević, M. 1993 *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*. Beograd: Centar za demografska istraživanja.

- Rašević, Mirjana. et.al. 1998. *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji*. Beograd: Centar za Demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Rašević, Mirjana. et.al 1999. *Razvitak Stanovništva Srbije: 1991-1997*. Beograd: Centar za Demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Rašević, M., Petrović, M. 1997. *Iskustva populacione politike u svetu*. Beograd. Centar za demografska istraživanja
- Rašević, M., Petrović, M. 1998. Analiza rezultata. U: Rašević, M. (ur.) *Žena i rađanje na Kosovu i Metohiji*. Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka 71-131
- Rašević, Miroslav 1986. „Skorašnji razvoj populacione politike u svetu“. U: Grupa autora. *Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu*. Beograd: Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije, pp. 224-235
- Rašević, Miroslav 1994. „Svest i niska plodnost stanovništva“. U: Maksimović (ur.) *Prilozi demografskim i ekonomskim naukama: Zbornik radova posvećen životu i radu akademika Miloša Macure*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti. 23-29
- Rivkin-Fish, M. 2003. „Anthropology, Demography and the Search for a Critical Analysis of Fertility: Insights from Russia.“ *American Anthropologist*, Vol 105, No. 2 June 289-302
- Rily, N. 1997. „Similarities and Differences: Anthropological and Demographic Perspectives on Gender“. In: D. Kertzer, T. Fricke, *Anthropological Demography: Toward a New Syntheses*. Chicago, London: The University of Chicago Press 115-139
- Said, E. 1989. „Representing the Colonised: Anthropologist's Interlocutors“. *Critical Inquiry*. 15:205-225
- Said, E. 1978. *Orientalism*. New York: The Pantheon Books
- Sen, A. 1995. „Population: Delusion and Reality“. In: Cromartie (ed.) *The Nine Lives of Population Control*. Washington D.C. Ethics and Public Policy Center; Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company 101-129
- Simon, J., K. Zinsmeister, 1995. „How Population Growth Affects Human Progress“ In: Cromartie (ed.) *The Nine Lives of Population Control*. Washington D.C. Ethics and Public Policy Center; Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company 61-80
- Szreter, S. 1993. „The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History“. *Population and Development Review*, 19, No. 4 :659-701 (December)

- Šašić, D. (ur.) 1986. *Populaciona politika u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu*. Beograd: Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije
- Teitelbaum, S., J.M. Winter. 1998. *A Question of Numbers: High Migration, Low Fertility and the Politic of National Identity*. New York: Hill & Wang
- Teitelbaum, S., J.M. Winter 1985. *The Fear of Population Decline*. Academic Press INC
- Todorović, G. 1980. „Attitudes Towards Family Size and Abortion“. In: D. Breznik (ed.) *Fertility and Family Paning in Yugoslavia*. Beograd: Institut of Social Scineces, Demographic Research Center, pp. 173-185
- Todorović, G. 1984-85. „Dejstvo aktivnosti i obrazovanja žene na njeno rađanje i stav o njemu na područjima SR Srbije“. *Stanovništvo*, god. XXII-XIII, br. 1-4:52-60
- Todorović, G. 1990-91. „Reprodukcija i plodnost stanovništva Srbije“. *Stanovništvo*, god. XVIII-XIX br. 3-4;1-2:57-89
- Todorović, G. 1991. „Reprodukcija i plodnost stanovništva Srbije“. *Stanovništvo*, XIX br. 3-4:7-39

Rada Drezgić

FROM FAMILY PLANNING TO POPULATION POLICY
– A PARADIGM SHIFT IN SERBIAN DEMOGRAPHY
AT THE END OF THE 20TH CENTURY

Summary

This paper traces changes in the dominant paradigm of Serbian demography that took place in the context of major socio-political changes during the late twentieth century. The changes are traced both in the realm of research and social policy. It is argued that demographic transition theory remained the main explanatory model but that its modified version which gives precedence to ideational vs. structural variables gained the dominant status. In the realm of social policy the ideology of family planning was replaced by population policy ideology. It is further argued that alarming discourses and sharp rhetoric about population problems did not result in formulation of a system of specific measures of population policy. Thus, the author claims, demographic discourses that at the time saturated public spaces were constitutive for – gender and national -identity politics and not inconsequential for social policy.

Keywords: demography, demographic transition, population policy, gender, nation